

ANDRIJ STASIUK

 <https://orcid.org/0000-0002-1229-9236>

Narodowy Rezerwat „Dawny Halicz” /
Podkarpacki Uniwersytet Narodowy im. Wasyla Stefanyka w Iwano-Frankiwsku

*Zapisy na marginesach stron halickich starodruków cerkiewnych
z XVII wieku*

Ważnym elementem spuścizny historycznej Halicza jest duchowe dziedzictwo chrześcijańskie. Jej integralną część stanowią liczne księgi liturgiczne gromadzone przez stulecia przy świątyniach wchodzących w skład miejscowej organizacji cerkiewnej¹. Blisko 20 cerkwi, które w różnych czasach przynależały do eklezjalnej administracji, dzięki rozpowszechnianiu się techniki druku, dochowało do naszych czasów cenny, a zarazem mało znany materiał wytworzony w XVII-XX stuleciu, który – ze względu na pochodzenie – nazywamy „kolekcją halickich starodruków cerkiewnych”. Ponieważ kolekcja ta jest dość obszerna, w niniejszym studium skupię się wyłącznie na jej najstarszej części, powstałej w XVII w.

Początek historycznych badań nad wspomnianą kolekcją sięga XIX w., kiedy to galicyjskie środowisko naukowe podjęło studia nad historią średniowiecznego centrum władzy książęcej nad Dniestrem i tamtejszym biskupstwem (metropolią). Jednym z głównych zadań ówczesnych badaczy było zlokalizowanie opisywanej w latopisach *dietińca* (warowni) w Haliczu. Na pytanie dotyczące usytuowania tej fortyfikacji starała się odpowiedzieć cała plejada ukraińskich i polskich historyków, począwszy

¹ W XII-XX w. prawosławna, później zaś unicka halicka organizacja cerkiewna, która składała się z biskupstwa/metropolii, namiestnictwa metropolitalnego/biskupiego, dekanatów i prowincji zakonnej oo. Bazylianów.

od poł. XIX w. aż po trzecie dziesięciolecie wieku XX². Wśród nich warto wymienić ustalenia o. Antonija Petruszewycza, Izydora Szaranewycza, o. Łwa Ławreckiego, Juliana Zachariewicza, Teodora Ziemięckiego, a szczególnie Aleksandra Czołowskiego³ i Józefa Peleńskiego⁴, których badania doprowadziły archeologa Jarosława Pasternaka do odkrycia w latach 1936-1937 fundamentu halickiej katedry z XII w. i zlokalizowania staroruskiego *dietińca*⁵.

W trakcie wspomnianych badań zapoczątkowano proces identyfikowania i konserwacji dawnych ksiąg liturgicznych, głównie z terenów znajdujących się w bezpośrednim sąsiedztwie książęcego Halicza. Dowodzą tego prace heurystyczno-poszukiwawcze o. Antonija Petruszewycza, prowadzone w szeregu halickich świątyń, a które zorientowane były przede wszystkim na poszukiwanie zabytków rękopiśmiennych⁶. W pracach uczonego można znaleźć również wiele ważnych informacji na temat lokalizacji starodruków cerkiewnych z Halicza i ziemi halickiej⁷.

Owocne na tym tle są także badania krajoznawcze o. Łwa Ławreckiego, parocha cerkwi św. św. Piotra i Pawła we wsi Załukiew (Залуква) nieopodal Halicza. Wiadomo, że oprócz odkrytych razem z Izydorem Szaranewyczem fragmentów fundamentów cerkwi z XII-XIII w. duchowny zgromadził również cenną kolekcję różnych dokumentów historycznych, którą na początku XX w. opracowujący ją Józef Peleński nazwał umownie „Aktami parafii greckokatolickiej w Załukwi pod Haliczem”. W zbiorze tym figurowały dokumenty z XIV-XIX w., wśród nich oryginały, ale również starodruki cerkiewne. Niestety kolekcja o. Łwa Ławreckiego po jego śmierci w 1910 r. rozproszyła się po rodzinie zmarłego, w wyniku czego wiele artefaktów stało się nieuchwytnymi dla ówczesnych historyków⁸.

W 2. poł. XX w. i na początku wieku XXI pomimo pojawienia się wielu znakomitych publikacji poświęconych drukarstwu XVI-XVIII w. na terytorium Ukrainy⁹ temat halickiej kolekcji starodruków został naświetlony jedynie pośrednio. Warto

² Г. Жолоб, І. Коваль, А. Стасюк, *Ярослав Пастернак – дослідник „Галицької Трої”*, Івано-Франківськ 2018, *Галич. Збірник наукових праць*, сер. 2, вип. 2, ред. М. Волощук, s. 91-99.

³ А. Czołowski, *O położeniu starego Halicza*, [w:] *Pamiętnik Drugiego Zjazdu Historyków Polskich we Lwowie. Referaty*, Lwów 1890, s. 1-20.

⁴ J. Peleński, *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych*, Kraków 1914; Й. Пеленський, *Галич в історії середньовічного мистецтва на основі археологічних досліджень та архівних джерел*, Івано-Франківськ 2018, *Галич. Збірник наукових праць*, сер. 2, вип. 4, ред. М. Волощук, s. 319.

⁵ Я. Пастернак, *Старий Галич – археологічно-історичні дослідження у 1850-1943 рр.*, Івано-Франківськ 1998, s. 71.

⁶ А. Петрушевичъ, *Археологическія находки близь города Галича*, „Вестник Народного Дома” (Львов) 1882-1884, ч. 1-18, а. 79.

⁷ А. Петрушевичъ, *Историческое извѣстіе о церкви св. Пантелеимона близь города Галича, теперь костель св. Станислава оо. Францискановъ, яко древнѣйшемъ памятнику романскаго зодчества на Галицкой Руси съ первой половины XIII столѣтія*, Львов 1881, s. 40-41.

⁸ J. Peleński, *op. cit.*, s. 192, przyp. 2.

⁹ І. Огієнко, *Історія українського друкарства. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVIII в.в.*, Вінніпег 1983; Я. Ісаєвич, *Українське книговидання. Витоки, розвиток, проблеми*, Львів 2002.

wspomnieć o dwóch pracach krajoznawczych: Zenowija Fedunkiwa¹⁰ oraz zbiorowym opracowaniu dotyczącym historii miast i wsi rejonu halickiego wydanym pod redakcją Petra Arsenyca¹¹, w którym znalazły się informacje na temat ksiąg liturgicznych w halickich świątyniach. Wśród współczesnych autorów najpełniej problematykę monastycznych księgozbiorów w lwowskiej eparchii XVI-XVIII w. opisał Iwan Almes¹². Nadal jednak nie powstała odrębna praca poświęcona halickiej kolekcji starodruków cerkiewnych.

Przez wiele stuleci najważniejszym ośrodkiem tworzenia i przechowywania halickich ksiąg religijnych był Kryłos (Крылос) – siedziba władzy książęcej i cerkiewnej. W wiekach XII-XVI istniało tam skryptorium, gdzie najprawdopodobniej przepisano Ewangeliarz halicki (1144 r.), odkryty w 1576 r. przez biskupa halicko-lwowskiego Gedeona Bałabana¹³. Na początku XVII w. władca Gedeon założył w Kryłosie drukarnię, w której w 1606 r. wydano *Ewangelie pouczające* (*Учительные Євангеліє*)¹⁴. W wiekach XVII-XVIII monaster na kryłoskiej górze działał całkiem aktywnie, a z czasem podlegały mu także inne prawosławne, a później unickie klasztory na ziemi halickiej¹⁵.

Dlatego też przy cerkwi Zaśnięcia Najświętszej Bogurodzicy w Kryłosie, mimo nieszczęść spowodowanych licznymi działaniami wojennymi w regionie, udało się zgromadzić zbiór ksiąg liturgicznych. Wiadomo, że po zniszczeniu klasztoru przez Turków i Tatarów w 1676 r. ówczesny archirej halicko-lwowski Józef Szumlański odnowił cerkiewną bibliotekę, pozostawiając informujący o tym zapis na darowanej cerkwi *Ewangelii*¹⁶. Prócz tego, podczas wizytacji kryłoskiego klasztoru w 1749 r., odnotowano trzy starodruki: *Ewangelie* (*Євангеліє*), *Trefolohion* (*Трефологіон*) i *Apostol* (*Апостол*) „lwowskiego druku” ofiarowany przez biskupa Szumlańskiego¹⁷, a także szereg liturgicznych ksiąg drukowanych, przywiezionych z klasztorów w Sokalu, Kolyomyi, Towmacza, Kosowa, Grabowcu (Грабовець) oraz monasteru bercziwskiego/

¹⁰ З. Федунків, *Галицький релігійний центр. Проблеми і факти*, Івано-Франківськ 2001, s. 287.

¹¹ *Міста і села Галицького району. Історія, пам'ятки і особистості*, ред. П. Аресенич et al., Івано-Франківськ 2001.

¹² І. Альмес, *Книгозбірні у соціокультурному просторі чернечих спільнот Львівської епархії XVII-XVIII ст.* Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю „Історія України”. Вищий навчальний заклад Український католицький університет, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів 2018.

¹³ І. Скочиляс, В. Фрис, *Духовна спадщина Давнього Галича*, Львів–Івано-Франківськ 2018, *Київське християнство*, т. 12, s. 21.

¹⁴ І. Огієнко, *op. cit.*, s. 142-144.

¹⁵ А. Mironowicz, *Życie monastyczne w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. А. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2001, s. 33.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (dalej: ЦДАУЛ), ф. 408 Греко-католицький митрополичий ординаріат м. Львів, оп. 1, спр. 959, Документи з історії церкви в с. Крилосі друга пол. XVIII ст. Оригінали і копії з 1938 р., арк. 1-5.

¹⁷ *Ibidem*, ф. 201 Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів, оп. 46, спр. 613, Протоколи візитацій василіанських монастирів Львівської, Перемишльської, Холмської та ін. епархій, арк. 21.

borczywskiego (?)¹⁸. Według obliczeń Iwana Almesa księgozbiór kryłoskiego klasztoru liczył 55 jednostek, z czego 38 znajdowało się przy cerkwi Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy, a 17 przy podlegającej monastrowi cerkwi św. Ilii¹⁹.

Na liście ksiąg „do nabożeństwa” sporządzonej podczas wizytacji w Kryłosie w 1764 r. figurują już jednak tylko 23 jednostki, z czego 18 było starodrukami drukowanymi przeważnie w Kijowie, Uniowie, Poczajowie i Ostrogu (?)²⁰. W przeddzień I wojny światowej część kryłoskich dokumentów historycznych, w tym również i starodruków, według zaleceń metropolity Andrzeja Szeptyckiego, przekazano do Lwowa, ale większość z nich niestety przepadła podczas ostrzału artyleryjskiego dzwonnicy i kaplicy św. Wasyla Wielkiego w 1915 r., gdzie przechowywany był księgozbiór²¹.

Znacznych strat, w tym przede wszystkim zajęcia i zniszczenia, „halicka kolekcja” doznała w czasach sowieckich. Pod koniec lat 50. i na początku lat 60. XX w. miało miejsce apogeum represji komunistycznego reżimu wobec wspólnot religijnych w rejonie halickim. W ramach polityki „wojującego ateizmu” kryłoską cerkiew zamieniono na muzeum, zniszczono i zamknięto cerkwie św. Mikołaja i św. Włodzimierza w Haliczu oraz cerkwii św. św. Piotra i Pawła w Załukwi²². Podobny los spotkał większość świątyń w regionie, dlatego starodruki często „migrowały”, w najlepszym wypadku trafiając do innych działających świątyń lub do zespołów muzealnych, w gorszym zaś – do prywatnych osób, lub przepadały.

Wraz z uzyskaniem przez Ukrainę niepodległości w 1991 r., w ramach formułowania polityki dotyczącej dziedzictwa narodowego i kulturalnego, zreorganizowano i powołano szereg instytucji muzealnych i rezerwatów historyczno-kulturalnych. Wśród nich w 1994 r. na bazie zachowanego kompleksu zabytków historycznych, archeologicznych i kulturalnych, dekretem prezydenta Ukrainy № 587/94 O narodowych instytucjach kultury (Про національні заклади культури), utworzono Narodowy Rezerwat „Dawny Halicz” (Національний заповідник „Давній Галич”)²³. W ten sposób nowo powstała instytucja naukowo-badawcza rozpoczęła wieloetapowe działania na rzecz zebrania i naprawienia dawnych ksiąg liturgicznych, które prowadzone są aż do dziś.

Na przestrzeni lat 1994-2018 do zbiorów rezerwatu, dzięki przedsięwziętym ekspedycjom poszukiwawczym, aktywności poszczególnych obywateli oraz dostojników cerkiewnych, trafiły 52 starodruki z XVII-XX w., z czego 31 z nich na stałe²⁴, a 21 tym-

¹⁸ Ibidem, арк. 22, 24.

¹⁹ І. Альмес, *op. cit.*, s. 253.

²⁰ ЦДДАУЛ, ф. 201, оп. 46, спр. 613, арк. 166 зв.

²¹ З. Федунків, *op. cit.*, s. 59; В. Вуйцик, *Церква Успення Пресвятої Богородиці в Крилосі. До проблеми датування*, „Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація»” 2004, ч. 14, s. 276.

²² З. Федунків, *op. cit.*, s. 126, 174, 179.

²³ Указ Президента України № 587/94 Про національні заклади культури (із змінами, внесеними згідно Указами Президента № 58/96 від 15 I 1996; № 308/97 від 8 IV 1997; № 943/2000 від 1 VIII 2000), Верховна Рада України. Законодавство України, [on-line:] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587/94> – 17 V 2019.

²⁴ Національний заповідник „Давній Галич” (dalej: НЗДГ), Інвентарна книга. Національний заповідник „Давній Галич” (ікона, живопис), арк. 4, 9, 11, 14-23, 26.

czasowo²⁵. Dzięki pracy zespołu religioznawczo-poszukiwawczego (kierownik Andrij Stasiuk), stałej kompleksowej ekspedycji naukowo-badawczej prowadzonej przez pracowników wydziału naukowo-edukacyjnego oraz wydziału zbiorów udało się w maju 2018 r. włączyć do tymczasowego zbioru znaczną liczbę ksiąg sakralnych²⁶. W trakcie badań zespół ekspedycyjny odwiedził kilka osad w rejonie halickim (Bryń [Бринь], Wysoczanka [Височанка], Wiktorów [Вікторів], Dorohów [Дорогів], Kurupów [Курипів], Ostrów [Острів]) i tyśmienickim (Kozina [Козина], Pitrycz [Пітрич]). W trakcie tych wypraw udało się odkryć 56 egzemplarzy ksiąg liturgicznych z XVII-XX w., z których 8 – na zasadzie tymczasowego depozytu – włączono do stałej ekspozycji pt. „Historia cerkwi na ziemi halickiej” (*Історія церкви в Галичині*) w Muzeum Historii Halicza (Музей історії Галича) we wsi Kryłos w rezerwacie „Dawny Halicz”²⁷.

W niniejszym studium przedmiotem badań objęto przede wszystkim księgi liturgiczne, takie jak: *Anfologion* (*Cwitosłow*) (*А҆НФЛОГІОН: Сѣрѣѣ Цѣвтословѣ*), *Apostol* (*Апостол*), *Ewangelie* (*Евангеліон*), *Irmologion* (*Ірмологіон*), *Minea* (*Мінея*), *Mołotyśłow* (*Молотислов*), *Okrojich* (*Osmogłasnik*) (*Октоїх [Осьмогласник]*), *Psalterz* (*Псалтур*), *Służebnyk* (*Liturgion/Liturgikon*) (*Служебник [Літургіон/Літургікон]*), *Triod* (*Триодь*), *Trebnyk* (*Требник*) i *Czasosłow* (*Часозлов*). Większość odkrytych podczas ekspedycji egzemplarzy, po dokonaniu naukowego opracowania i tymczasowym ekspozowaniu w ramach wystawy „Halickie starodruki cerkiewne XVII-XX w.” (*Галицькі церковні стародруки XVII-XX ст.*)²⁸, została zwrócona do miejsc swojego poprzedniego przechowywania. Wraz z tym, dzięki owocnym badaniom nad księgami liturgicznymi, udało się sformować wstępny katalog drukowanych zabytków, które uwzględniono w naukowym opracowaniu pt. *Tendenciji rozwytku religijeznawczocho turyzmu w Nacionalnomu zapowidnyku „Dawnij Hałycz”* (*Tendencje rozwoju turystyki religijnej w Rezerwacie Narodowym „Dawny Halicz”*)²⁹.

Przy katalogowaniu starodruków zastosowano system opisu według następujących kategorii: l o k a l i z a c j a – miejsce znajdowania się księgi wraz z informacją na temat świątyni lub osiedla; w y d a w c a – identyfikacja typograficzna drukarni, która wydała księgę, często takie drukarnie funkcjonowały przy soborach katedralnych, bractwach cerkiewnych i klasztorach; r o k w y d a n i a – jeśli jest znany, według sys-

²⁵ Ibidem, Книга надходжень на тимчасове користування, арк. 2-3, 23, 26-30.

²⁶ Ibidem, Книга наказів з основної діяльності 2018 р., Наказ № 16-ОД від 7 V 2018 р. Про створення релігійно-пошукового експедиційного загону, арк. 23-24.

²⁷ Ibidem; Д. Ковальська, А. Петраш, Я. Поташник, А. Стасюк, Л. Шептинська, Тенденції розвитку релігійно-пошукового туризму в Національному заповіднику „Давній Галич”, Галич 2018 (mps), s. 105.

²⁸ О. Кльосова, *Доторкнутися до історії*, „Маршрут № 1” спец. додаток до газети „День” 2018, вип. 5-6 (66-67), s. 14.

²⁹ НЗДГ; Д. Ковальська, А. Петраш, Я. Поташник, А. Стасюк, Л. Шептинська, *op. cit.*, s. 105-130.

temu liczenia lat od „stworzenia świata” lub od narodzin Jezusa; r o z m i a r i m a t e r i a ł – zgodnie z aktualnym stanem zabytku; g r a f i k a – grawiury z różnych lat i różnego formatu, które wykorzystano w tekście, ornamenti przy ozdabianiu stron czy liter; s t a n z a c h o w a n i a – ogólny stan zabytku; s p e c y f i c z n e o z n a c z e n i a – różnorodne teksty, abrewiatury i inne znaki naniesione po wydrukowaniu księgi, najczęściej są to zapisy darczyńcy lub utrwalenie ważnych wydarzeń itp.³⁰

Pośród ponad pół setki przebadanych starodruków największą wartość historyczną posiadają tzw. zapisy krańcowe czy też zapisy na marginesach. Absolutną większość takich zapisów stanowią adnotacje fundacyjne lub wizytacyjne, zdarzają się jednak także dość oryginalne świadectwa o charakterze kronikarskim. Ze względu na informacje szczególnie interesujące wydają się zapisy na drukowanych księgach liturgicznych z XVII w.

Najstarsza księga zatytułowana *Apostoł*, którą znaleziono podczas ekspedycji prowadzonej przy cerkwi Opieki Najświętszej Bogurodzicy w Ostrowie w rejonie halickim, została wydrukowana przez typografa Mychajła Slozkę w lwowskiej drukarni Bractwa Uspieńskiego w 1639 r. Z uwagi na brak strony tytułowej data wydania została ustalona na podstawie tekstu przedmowy, który kończy się wyraźnym wskazaniem miejsca, dnia, miesiąca i roku publikacji: „во Львѣвъ, 8 числа мѣсяца Рѣвнѣ, 1639 року” [we Lwowie, 8 czerwca Roku Pańskiego 1639]³¹. Najciekawszy zapis w tym zabytku zamieszczono w dolnych partiach czterech nienumerowanych stronic pod tekstem wykazu (*synopsis*) dotyczącego świętych uczniów i apostołów Jezusa Chrystusa, autorstwa biskupa Tyru, św. Doroteusza (III-IV w.). Obok tego fragmentu zapisano tekst kolędy. Na podstawie analizy stylu pisma cyrylicznego najprawdopodobniej należy datować tę kolędę na koniec XVIII – początek XIX w. Kolędę zapisano piórem, brązowym atramentem (zob. il. 1). Poniżej jej tekst wraz z tłumaczeniem:

Нова радість світу ся зявила,
Панна Чиста Сина породила,
У Вифліємі, у місті барзо рано,
Вітати Пана Пастиром казано
Звізда услугу тую отправила
Же царей перских з дари провадила,
Принесли Єму ладан, смирно, злато
Взяли заплату по короні за то
Слава во вишніх співають,
А на коліна бидлята впадають,
Грод злосливий з того засмутился,
Же Цар Предвічний з Панни народился,
Казал жовнірам землю плундрувати,
Народженого вертепі шукати¹.

Nowa radość na świecie się zjawiała, Panna
Czysta Syna porodziła,
W mieście Betlejem, bardzo rano,
Przywitać Pana pasterzom kazano
Gwiazda tę posługę spełniła
Że królów perskich z darami prowadziła,
Przynieśli Mu kadzidło, mirrę, złoto
Wzięli zapłatę po koronie za to
Chwałę na wysokości śpiewają,
I na kolana bydlęta padają
Dlatego zły Herod się zatrzywożył,
Bo Król Przedwieczny z Panny się narodził,
Żołnierzom rozkazał ziemię splądrować,
Narodzonego w szopie odszukać.

³⁰ Ibidem.

³¹ Внутрішній архів (dalej: ВА), Парафія (Релігійна громада) Покрови Пресвятої Богородиці с. Острів УГКЦ, [*Апостол*], Львів 1639.

Ważny zapis, który w pewnej mierze ilustruje historię migracji tej księgi liturgicznej, znajduje się w górnej części ostatniej niepaginowanej stronicy, powyżej tekstu codziennych antyfonów. Adnotację zapisano w języku ruskim/staroukraińskim w transkrypcji łacińskiej: „Aposto[l] sey Manastyra Dorohowsko[ho]”³². Klasztor w Dorohowie występuje w źródłach pisanych od 1641 r.³³ Z dokumentów wiadomo, że braci z tamtejszego klasztoru Zmartwychwstania Pańskiego w 1711 r. podczas soboru w Uniowie przedstawiał ihumen o. Witalij. Podczas wizytacji klasztoru w 1724 r. odnotowano już jednak tylko dwie osoby: jednego zakonnika oraz proboszcza o. Ijeronima Łewyckiego, dlatego w 1744 r. klasztor zlikwidowano³⁴. Najprawdopodobniej po zamknięciu klasztoru księga trafiła do cerkwi parafialnej w Ostrowie, o czym świadczą późniejsze zapisy naniesione w XIX-XX w. Zwłaszcza na niepaginowanych stronicach 122 i 123, gdzie znajduje się informacja o cerkiewnych diakach: „Николай Савчук пивець бувший от року 1896 до 1913” (Nikołaj Sawczuk, pierwszy śpiewak od 1896 do 1913 r.) oraz „Петро Щетинській пивець церкви в році 1912 і 1913” (Petro Szczetyński, śpiewak cerkiewny w latach 1912 i 1913)³⁵, a także autograf o. Rudolfa Mocha, który do 1892 r. był parochem w tej wsi³⁶. Niewykluczone, że klasztor Zmartwychwstania Pańskiego mieścił się pomiędzy wsiami Dorohów i Ostrów, ponieważ jeszcze na początku XX w. w tej lokalizacji znajdował się folwark, którego jeden z łąnów nazywano „Манастир” [Klasztor]³⁷.

Interesujące, że podczas wyprawy do współczesnej cerkwi św. Jana Ewangelisty w Dorohowie udało się odnaleźć 22 starodruki. Część z nich pochodzi ze świątyń w sąsiednich wsiach, jednak większość należała pierwotnie do dawnej cerkwi Zmartwychwstania Pańskiego. Niemniej na stronicach zachowanych ksiąg z 2. poł. XVII–1. poł. XVIII w., z których mogli korzystać zakonnicy, nic nie wspomniano o tym klasztorze³⁸. Dlatego *Apostoł* odkryty w Ostrowie do dziś pozostaje jednym z nielicznych świadectw istnienia dorohowskiego klasztoru.

Wracając do zbioru ksiąg liturgicznych przy parafialnej cerkwi w Dorohowie, należy wymienić kilka ważnych zabytków, w których zapisy zdradzają imiona ofiarodawców ksiąg lub opisują sytuację wyznaniową, lub podają informacje kronikarskie. W kilku księgach, które pochodzą z cerkwi św. Archanioła Michała w sąsiedniej Dubowicy (Дубовиця) w rejonie kałuskim, figuruje imię Andrija Czernyhy. Zgodnie

³² Ibidem.

³³ Р. Берест, *Середньовічні чернечі промисли, господарські заняття та виробництва у Галичині*, „Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині” (Львів) 2010, вип. 14, s. 205.

³⁴ М. Мацѣвській, *Шематизмъ Провинциі Св. Спасителя Чина Св. Василія Великого въ Галициі, уложений по капитуль отбушойся въ монастирь св. Онуфрейскомъ во Львовѣ дня 24. и 25. Лицья 1866, и короткій поглядъ на монастыри и мониество руске, отъ заведеня на Руси вѣры Христовой ажъ по нынѣшное время*, Львов 1867, s. 143.

³⁵ ВА, Парафія (Релігійна громада) Покрови Пресвятої Богородиці с. Острів УГКЦ, [Апостол], Львів 1639, s. 122-123.

³⁶ *Міста і села Галицького району. Історія, пам'ятки і особистості*, ред. П. Аресенич et al., Івано-Франківськ 2001, s. 580.

³⁷ З. Федунків, *op. cit.*, s. 223-224.

³⁸ НЗДГ, Д. Ковальська, А. Петраш, Я. Поташник, А. Стасюк, Л. Шептинська, *op. cit.*, s. 112-121.

z zapisami fundacyjnymi „Раб Божий Андрій Чернига” (Sługa Boży Andrij Czernyha) w 1695 r. ofiarował dla zbawienia duszy i odpuszczenia grzechów do wspomnianej cerkwi *Trebnyk* z 2. poł. XVII w.³⁹, zakupiony za 70 złotych⁴⁰. W 1701 r. Andrij Czernyha miał też udział w darowaniu wydanych we Lwowie w 1688 r. *Triodi* do dubowickiej świątyni. Zakupił je za 30 złotych i przekazał za pośrednictwem obywatela Fedora⁴¹. Najwyraźniej wspomniany Czernyha miał na przełomie XVII i XVIII w. bezpośredni związek z organizacją cerkiewną w Dubowicy, ale nie należał on do stanu duchownego, taki fakt zostałby bowiem na pewno odnotowany w zapisach dotyczących złożonych przez niego w darze ksiąg. Na przykład w innym tekście na temat daru *Oktojicha* (*Октоїха*) dla dorohowskiej cerkwi Zmartwychwstania Pańskiego, dokonanego 23 kwietnia 1709 r. przez Efymiję Boczusko i jej męża Andrija, wspomniano wojniłowski dekan o. Jakowa oraz miejscowego parocha o. Hawryła⁴². Tenże wojniłowski dekan o. Jakiw figuruje w spisie dekanatów i parafii lwowskiej eparchii z 1701 r., które za czasów biskupa Józefa Szumlańskiego przystąpiły do unii z Rzymem⁴³.

W fundacyjnych zapisach nie tylko spotyka się imiona duchownych, ale także parochowie ze swoimi rodzinami występowali jako ofiarodawcy ksiąg liturgicznych. Według zapisu umieszczonego na stronicach *Czasosłowa* z końca XVII w.⁴⁴, odnalezione przy cerkwi Przeniesienia Relikwi św. Mikołaja we wsi Bryń w rejonie halickim, dowiadujemy się, że księgę ofiarowali w 1742 r. o. Wasyl Babczak razem ze swoją żoną Paraskewą i synem Stefanem, co prawda dla innej cerkwi św. Mikołaja, w sąsiednim Sapohowie (Сапогів)⁴⁵. W samym tekście umieszczono tylko imię parocha: „Равъ Божій свѣіній Васиій” (Sługa Boży ksiądz Wasyli), natomiast nazwisko ojca, jak i to, że pochodził z księżowskiej rodziny, udało się ustalić dzięki darowiznie na parafię w Sapohowie udzielonej 4 lutego 1728 r. przez dziedzica tej wsi, cześnika gostyńskiego Stefana Rostockiego⁴⁶.

Co ciekawe, nazwiska właścicieli ówczesnych miast i wsi często znajdowano w podobnych zapisach, nawet jeśli nie występowali oni jako bezpośredni ofiarodawcy ksiąg. I tak halicki starosta Andrzej Potocki został wspomniany przy darowaniu *Ewangelii*

³⁹ Niestety z powodu braku strony tytułowej, a także początkowych i końcowych stronic nie udało się ustalić miejsca i daty wydania księgi. Jednakże znajdująca się na s. 103 grawiura lwowskiego mistrza Iwana Hłynskiego, zatytułowana *Свята Євхаристія* (*Święta Eucharystia*), którą datuje się na 1667 r., sugeruje, że dzieło zostało wydane przez lwowskie Bractwo Staupigialne w 2. poł. XVII w., możliwe, że w 1668, 1682 lub 1695 r. Zob. І. Мицько, *Видання друкарні Ставропігійського братства та інституту 1591-1855*, [w:] Д. Зубрицький, *Хроніка Ставропігійського братства*, Львів 2011, s. 307-308, 310.

⁴⁰ ВА, Парафія (Релігійна громада) Святого Іоанна Богослова с. Дорогів УГКЦ, [Требник], [XVII w.], s. 278-282.

⁴¹ Ibidem, [Триодь], Львів 1688, s. 137-146.

⁴² Ibidem, [Октоїх], [XVII w.], s. 47-48, 66, 89-90, 120, 133, 146, 176-177, 205.

⁴³ *Monumenta Ucrainae Historica. Collegit Metropolita Andreas Septyckij*, t. 4, Romae 1967, s. 322.

⁴⁴ Najprawdopodobniej mówimy o *Czasosłowie* z drukarni klasztoru w Uniowie z 1691 albo 1694 r., do którego grawiury wykonał mistrz Nikodym Zubryckij, co odnotowano na s. 262v pod grawiurą zatytułowaną *Ісус Христос Вседержитель* (*Jezu Chrystus Wszczęmogący*).

⁴⁵ НЗДГ, КТН-52, *Үазозлов*, [XVII-XVIII w.], s. 1-3.

⁴⁶ ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 2275: Презенти на парафію с. Сапогів, арк. 1.

do prawosławnych cerkwi w Stanisławowie i wsi Wiktorów, ponieważ miejscowości te należały do magnata. Warto nadmienić, że *Ewangelia* lwowskiego drukarza Mychajły Slozki z 1644 r. została darowana stanisławowskiej cerkwi Zmartwychwstania Pańskiego w 1677 r. przez miejscowego mieszczanina Jewstafija Mojszewycza i jego żonę Mariję⁴⁷, a w 1691 r. wiktorowskiej cerkwi Narodzenia Pańskiego małżeństwo Stefana i Anastasiji podarowało *Ewangelię* wydane w 1690 r. przez wydawnictwo lwowskiego Bractwa Stauropigialnego, które zakupili za 42 złote⁴⁸.

Ważne, że zapis na stronach *Ewangeli*, odkryty podczas wypraw do cerkwi św. Pokrowy we wsi Wiktorów (Górny), zawiera informację o nieistniejącej cerkwi Narodzenia Pańskiego. Oprócz wspomnianego starodruku o świątyni tej wiadomo z wykazu parafii sporządzonego w 1701 r., gdzie po cerkwi św. Mikołaja z proboszczem o. Andrijem wskazano również o. Hawryła jako parocha cerkwi Narodzenia Pańskiego⁴⁹. Jednak w odróżnieniu od cerkwi św. Mikołaja, cerkiew Narodzenia Pańskiego w Wiktorowie najwyraźniej przestała istnieć w ciągu XVIII w., ponieważ w pierwszym 30-leciu XIX w. w górnej części Wiktorowa funkcjonowała już cerkiew ku czci Soboru Najświętszej Bogurodzicy⁵⁰.

Podobnie przy parafii św. św. Piotra i Pawła w Załukwi odkryto *Ewangelię* z 1670 r., które również zawierają informacje o nieistniejącej obecnie świątyni. Na stronicach starodruku znalazł się zapis o jego darowaniu przez niejakiego Abraama halickiej cerkwi Objawienia Pańskiego 16 września 1700 r.⁵¹ Cerkwie Objawienia Pańskiego, która stała na załukwiańskim przedmieściu Halicza, została odnotowana w „unickim” spisie lwowskiej eparchii z 1701 r. wraz z imieniem proboszcza o. Iwanem⁵². Świątynia dotrwała do końca XVIII w., później zaś ze względu na zły stan została rozebrana, a wyposażenie cerkwi przeniesiono do cerkwi św. św. Piotra i Pawła w Załukwi⁵³. W takich okolicznościach *Ewangelię* trafiły do zbioru świątyni piotropawłowskiej.

Skomplikowana sytuacja konfesyjna na ziemi halickiej w XVII-XX w. znalazła swoje odzwierciedlenie na stronicach miejscowych ksiąg liturgicznych. Absolutna większość halickich parafii w omawianym okresie co najmniej trzykrotnie zmieniała swoją wyznaniową przynależność. Pierwszy tego typu proces miał miejsce w 1700 r.⁵⁴, kiedy po ponad stuleciu od nieprzystąpienia do ogłoszonej w 1596 r. unii z Rzymem halicko-lwowski władca Józef Szumlański przystąpił do eucharystycznej łączności ze

⁴⁷ НЗДГ, КТН-66, *ЄВАНГЕЛІОН*, Львів 1644, s. 2-5, 7-21.

⁴⁸ ВА, Парафія (Релігійна громада) Пресвятої Покрови с. Вікторів УГКЦ, *ЄВАНГЕЛІОН*, Львів 1690, s. 1-13.

⁴⁹ *Monumenta Ucrainae Historica...*, s. 316.

⁵⁰ *Schematismus universi venerabilis cleri Archidioeceseos Metropolitanae Graeco-Catholicae Leopoliensis pro Anno Domini 1836*, Leopoli 1836, s. 93.

⁵¹ НЗДГ, КТН-41, *ЄВАНГЕЛІОН*, Львів 1670, s. 1-12.

⁵² *Monumenta Ucrainae Historica...*, s. 315.

⁵³ З. Федунків, *op. cit.*, s. 183.

⁵⁴ Kolejne miały miejsce w 1946 r. po tzw. pseudosoborze lwowskim i siłowym skasowaniu unii 1596 r. oraz w latach 1989-1992, kiedy zalegalizowano Ukraińską Cerkiew Greckokatolicką, odrodzono Ukraińską Autokefaliczną Cerkiew Prawosławną Patriarchatu Kijowskiego (pod koniec 2018 r. dwa odłamy ukraińskiego prawosławia połączyły się w Prawosławną Cerkiew Ukrainy, która otrzymała w 2019 r. od patriarchy konstantynopolańskiego *tomos* o autokefalii).

Stolicą św. Piotra. Echa tych wydarzeń można znaleźć także w zapisach na księgach liturgicznych pochodzących z XVII w.

W szczególności na stronicach dorohiowskiego *Służebnyka* wydanego we Lwowie w 1691 r., po 1700 r. zostały wprowadzone zmiany co do wspomniania archijereja powszechnego. I tak zamiast formuły: „О ГѢ́ЙШЕМЪ АРХІЕПІПѢ НАШЕМЪ ВСЕЛЕНСКОМЪ ПАТРІАРСѢ, ИМѢ́КЪ” (Za świętobliwego arcybiskupa naszego Patriarchy Powszechnego [imię]) poprzez sprostowanie, skreślenie lub dopiski sformułowano nowy tekst *ektenii* (rodzaj litanii): „О ГѢ́ЙШЕМЪ ВСЕЛЕНСКОМЪ АРХІЕРЕИ, ИМѢ́КЪ ПАПѢ́ РИМСКОМЪ” (Za świętobliwego Archijereja Powszechnego [imię] Papieża Rzymskiego)⁵⁵. Prócz tego w trakcie *proskomidii* (przygotowania duchownych do celebracji Liturgii) przekreślono zapis o wlewaniu do kielicha mszalnego wody z innego naczynia przez diakona, a także o dodawaniu tzw. *teploty* (ciepłej wody) podczas poświęcenia darów w czasie liturgii (zob. il. 2)⁵⁶.

Te nowe obrzędy w trakcie liturgii, wraz z będącą przedmiotem sporu między Kościołem łacińskim a prawosławiem formułą *filioque*, którą wprowadzono w *Credo*, a także szeregiem innych praktyk, ostatecznie zostały przyjęte na synodzie biskupów unickich w Zamościu na przełomie sierpnia i września 1720 r. Wśród synodalnych postanowień osobną kwestię stanowiło zagadnienie nauczania o sakramentach świętych. Za przykładem mszy świętej w rycie rzymskim wlewać wodę do kielicha mszalnego podczas *proskomidii* mógł tylko ijerej (prezbiter), a dodawania *teploty* w trakcie Eucharystii zupełnie zakazano⁵⁷.

Często wśród zapisów o charakterze kronikarskim zdarzały się takie, które informują o zjawiskach pogodowych czy urodzaju. Szczególnym przypadkiem jest pochodzący z cerkwi św. Archanioła Michała w Kozinie *Triodon* wydany we Lwowie w 1664 r., w którym zamieszczono krótką informację o tym, że zima 1739 r. przeszła bez śniegu⁵⁸. Podobną informację możemy znaleźć na stronicach *Generalnej Minei* (*Мінея Загальна*) ze wsi Dorohów, a wydrukowanej w 1680 r. w ławrze kijowsko-peczerskiej. Umieszczony tam zapis, sporządzony częściowo alfabetem cyrylicy, a częściowo łacińskim, informuje: „Roku 1800: Zima bardzo Zawalna y tęga że Ludzie nagle [...], i bydło toż Samo wyginęło”⁵⁹.

⁵⁵ ВА, Парафія (Релігійна громада) Святого Іоанна Богослова с. Дорогів УГКЦ, [Службник], Львів 1691, s. 10.

⁵⁶ Ibidem, s. 111-112.

⁵⁷ Synod prowincjalny ruski w mieście Zamościu roku 1720 odprawiony. a w r. 1724 za rozkazem S.K. de Propag. F. Łacińskim językiem w Rzymie z druku wydany, potym wkrótce z zalecenia J.W. J.X. Leona Kiszki metropolity całej Rusi na polski przez J.X. Polikarpa Filipowicza Z. S. Bazylego W. Opata Pińskiego na Łeszczu przewidziony. [...] Pamiętnikiem przedrukowany Roku Pańskiego 1785, Wilno 1785, s. 66-67, 72.

⁵⁸ ВА, Парафія (Релігійна громада) Архистратига Михаїла с. Козина УГКЦ, [Триодіон], Львів 1664, s. 75.

⁵⁹ ВА, Парафія (Релігійна громада) Святого Іоанна Богослова с. Дорогів УГКЦ, [Мінея Загальна], Києво-Печерська лавра 1680, s. 303.

* * *

Reasumując, rezultaty badań nad kolekcją halickich starodruków cerkiewnych nie wyczerpują tematu. Niewielka część przedstawionych zabytków dobrze jednak ilustruje potencjał tego typu źródeł. Większość badanych ksiąg, prócz tradycyjnej treści o charakterze liturgicznym, zawiera na swoich stronach wiele historycznych informacji na temat życia społecznego i kulturalnego, prozopografii, stosunków wyznaniowych itp. Na takim tle halicka kolekcja starodruków cerkiewnych z XVII w. zajmuje ważne miejsce wśród źródeł archiwalnych do badań historii Halicza i ziemi halickiej epoki nowożytnej i nowoczesnej.

Z ukraińskiego przełożył Adam Świątek

1. Fragment kolędy w *Apostole* z 1639 r., c. Острів Галицький р-н.

Źródło: ВА, Парафія (Релігійна громада) Покрови Пресвятої Богородиці с. Острів УГКЦ, [*Апостол*], Львів 1639.

2. Redakcja tekstów liturgicznych dokonana po 1700 r. w *Sluzhebnyku* z 1691 r.
 Źródło: ВА, Парафія (Релігійна громада) Святого Іоанна Богослова с. Дорогів УГКЦ,
 [Служебник], Львів 1691.

Bibliografia

Źródła archiwalne:

Внутрішній архів Парафії (Релігійної громади) Архистратига Михаїла с. Козина УГКЦ
 [Триодіон], Львів 1664.

Внутрішній архів Парафії (Релігійної громади) Покрови Пресвятої Богородиці
с. Вікторів УГКЦ
 ЄВАНГЕЛІОН, Львів 1690.

Внутрішній архів Парафії (Релігійної громади) Покрови Пресвятої Богородиці с. Острів
УГКЦ
 [Апостол], Львів 1639.

Внутрішній архів, Парафії (Релігійної громади) Святого Іоанна Богослова с. Дорогів
УГКЦ
 [Мінея Загальна], Києво-Печерська лавра 1680.
 [Октоїх], [XVII w.].

[Требник], [XVII w.].

[Служебник], Львів 1691.

[Триодь], Львів 1688.

Національний заповідник „Давній Галич” (НЗДГ):

Ковальська Д., Петраш А., Поташник Я., Стасюк А., Шептинська Л., *Тенденції розвитку релігієзнавчого туризму в Національному заповіднику „Давній Галич”*, Галич 2018 (mp), 147 s.

Інвентарна книга. Національний заповідник „Давній Галич” (ікона, живопис), 90 арк.

Книга надходжень на тимчасове користування, 134 арк.

Книга наказів з основної діяльності, 2018.

КТН-41, *Євангеліон*, Львів 1670.

КТН-52, *Үзәзәлов*, [XVII-XVIII ст.].

КТН-66, *Євангеліон*, Львів 1644.

Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАУЛ):

ф. 201: Греко-католицька митрополича консисторія, м. Львів,
оп. 1,

спр. 2275: Презенти на парафію с. Сапогів.

оп. 46,

спр. 613 Протоколи візитацій василіанських монастирів Львівської, Перемишльської, Холмської та ін. епархій,

ф. 408, Греко-католицький митрополичий ординаріат м. Львів,
оп. 1,

спр. 959 Документи з історії церкви в с. Крилосі друга пол. XVIII ст. Оригінали і копії з 1938 р.

Źródła drukowane:

Monumenta Ucrainae Historica. Collegit Metropolita Andreas Šeptyckyj, t. 4, Romae 1967.

Schematismus universi venerabilis cleri Archidioeceseos Metropolitanae Graeco-Catholicae Leopoliensis pro Anno Domini 1836, Leopoli 1836.

Synod prowincjalny ruski w mieście Zamościu roku 1720 odprawiony. a w r. 1724 za rozkazem S.K. de Propag. F. Łacińskim językiem w Rzymie z druku wydany, potym wkrótce z zalecenia J.W. J.X. Leona Kiszki metropolity całej Rusi na polski przez J.X. Polikarpa Filipowicza Z.S. Bazylego W. Opata Pińskiego na Łeszczu przewiedziony. [...] Pamiętnikiem przedrukowany Roku Pańskiego 1785, Wilno 1785.

Указ Президента України № 587/94 Про національні заклади культури (із змінами, внесеними згідно Указами Президента № 58/96 від 15 I 1996; № 308/97 від 8 IV 1997; № 943/2000 від 1 VIII 2000), Верховна Рада України. Законодавство України, [online:] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587/94> – 17 V 2019.

Opracowania:

- Czołowski A., *O położeniu starego Halicza*, [w:] *Pamiętnik Drugiego Zjazdu Historyków Polskich we Lwowie. Referaty*, Lwów 1890, s. 1-20.
- Mironowicz A., *Życie monastyczne w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2001, s. 27-56.
- Peleński J., *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych*, Kraków 1914.
- Альмес І., Книгозбірні у соціокультурному просторі чернечих спільнот Львівської єпархії XVII-XVIII ст. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю „Історія України”. Вищий навчальний заклад Український католицький університет, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів 2018.
- Берест Р., *Середньовічні чернечі промисли, господарські заняття та виробництва у Галичині*, Львів 2010, *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, вип. 14, s. 204-217.
- Вуйцик В., *Церква Успення Пресвятої Богородиці в Крилосі. До проблеми датування, „Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація»” 2004, ч. 14, s. 268-278.*
- Жолоб Г., Коваль І., Стасюк А., *Ярослав Пастернак – дослідник Галицької Трої, Івано-Франківськ 2018, Галич. Збірник наукових праць*, ред. М. Волошук, сер. 2, вип. 2.
- Зубрицький Д., *Хроніка Ставропігійського братства*, Львів 2011.
- Ісаевич Я., *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*, Львів 2002.
- Кльосова О., *Доторкнутися до історії, „Маршрут № 1” спец. додаток до газети „День” 2018, вип. 5-6 (66-67), 2018, s. 14.*
- Мацѣвській М., *Шематизмъ Провинциі Св. Спасителя Чина Св. Василія Великого въ Галициі, уложенъ по капитуль отбушойся въ монастирь св. Онуфрейскомъ во Львове дня 24. и 25 Липця 1866, и короткій поглядъ на монастыри и моншество руске, отъ заведеня на Руси вѣрѣ Христовой ажъ по нынѣшное время*, Львов 1867.
- Міста і села Галицького району. Історія, пам'ятки і особистості*, ред. П. Аресенич et al., Івано-Франківськ 2001.
- Огієнко І., *Історія українського друкарства. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVIII в.в.*, Вінніпег 1983.
- Пастернак Я., *Старий Галич – археологічно-історичні досліді у 1850-1943 рр.*, Івано-Франківськ 1998.
- Пеленський Й., *Галич в історії середньовічного мистецтва на основі археологічних досліджень та архівних джерел*, Івано-Франківськ 2018, *Галич. Збірник наукових праць*, ред. М. Волошук, сер. 2, вип. 4.
- Петрушевичь А., *Археологическія находки близь города Галича*, „Вестник Народного Дома” (Львов) 1882-1884, ч. 1-18, s. 7-172.
- Петрушевичь А., *Историческое извѣстіе о церкви св. Пантелеймона близь города Галича, теперь костель св. Станислава оо. Францискановъ, яко древнѣйшемъ памятникъ романскаго зодчества на Галицкой Руси съ первой половины XIII столѣтія*, Львов 1881.
- Скочиляс І., Фрис В., *Духовна спадщина Давнього Галича*, Львів–Івано-Франківськ 2018, *Київське християнство*, т. 12.
- Федунків З., *Галицький релігійний центр. Проблеми і факти*, Івано-Франківськ 2001.

Андрій Стасюк, *Покрайні записи галицьких церковних стародруків XVII ст.*

Стаття присвячена колекції церковних стародруків XVII-XX ст., котрі зберігаються у Національному заповіднику „Давній Галич”, або досліджувалися науковцями установи впродовж 1994-2018 рр. Головними об’єктами студій стали понад 50 богослужбових книг, що походять з парафій галицької церковної організації. Особливу увагу приділено проблемі каталогізації друкованих пам’яток, а також вивченню їх у контексті джерелознавчої перспективи. Важливий елемент дослідження становлять покрайні написи, насамперед представлені фундаційними текстами, які часто інформують сучасників про вже неіснуючі храми. Разом з тим на сторінках книг трапляються й неординарні замітки, наприклад фрагмент колядки, літописні свідчення чи виправлення літургійних текстів з конфесійних мотивів.

Ключові слова: Галич, стародруки, богослужбові тексти, церкви, монастирі, покрайні записи

Andrii Stasiuk, *Margin Notes of Galician Church Old Printed Books of the 17th Centuries*

The article is devoted to the collection of church old printed books of the 17th centuries, which are stored in the National Reserve “Davniy Halych” or are investigated by scientists of this institution during 1994-2018 years. The main objects of the studios were more than 50 liturgical books, which came from parishes of the Galician orthodox / greek-catholic church organization. Particular attention is paid to the problem of cataloging of printed memos, as well as their study in the context of the source-study perspective. The important element of the study consists of the margin notes, first of all represented by the offering texts that often inform contemporaries about the already nonexisting churches. However, unusual notes, such as a piece of a carol, chronicles or correction of liturgical texts through confessional motives occur on book pages.

Keywords: Halych, old printed books, liturgical texts, churches, monasteries, margin notes